

Humanistická etika Ericha Fromma a její inspirace pro kritickou sociální práci

Radka Janebová (Univerzita Hradec Králové)

Daniel Štěpánek (Univerzita Hradec Králové)

ABSTRAKT:

Pro českou kritickou sociální práci je typické, že čerpá spíše ze zahraničních kapacit přímo z oboru sociální práce. Naopak příliš nevytváří vlastní teorie inspirované díly autorek a autorů kritické teorie. I proto je cílem článku navrhnout možnosti praktického využití humanistické etiky Ericha Fromma v praxi kritické sociální práce orientované na případovou práci (*critical casework*). Jedná se o teoretickou stať, která vznikla analýzou dokumentů tvořených česky vydanými publikacemi Ericha Fromma. Dílo Fromma se jeví jako přínosné zejména v oblastech nastavení hranic vztahu s klientem, cesty ke zplnomocnění klienta, objektivitě posouzení, důrazu na strukturální příčiny sociálních problémů a iniciace společenské změny.

ABSTRACT:

It is typical for Czech critical social work that it draws more on foreign capacities directly from the field of social work. On the contrary, it does not create its own theories inspired by the works of critical theorists. Therefore, the aim of the article is to suggest the possibilities of practical application of Erich Fromm's humanistic ethics to the practice of critical casework-oriented social work. This is a theoretical paper, which was written by analysing documents from the Czech publications of Erich Fromm. Fromm's work seems to be particularly beneficial in the areas of setting the boundaries of the relationship with the client, the path to client empowerment, the objectivity of assessment, the emphasis on the structural causes of social problems, and the initiation of social change.

KLÍČOVÁ SLOVA:

kritická sociální práce, Erich Fromm, humanistická etika, kapitalismus, hranice, posouzení, zplnomocnění, společenská změna

KEYWORDS:

critical social work, Erich Fromm, humanistic ethics, capitalism, borders, assessment, empowerment, social change

ÚVOD

Kritický psycholog, filozof a sociolog Erich Fromm zpravidla není autorem, který by byl považován za klasický zdroj pro teorie sociální práce. V českém kontextu je někdy zmiňován v textech věnovaných kritické sociální práci jako jeden z reprezentantů kritické teorie¹ nebo jsou některé pasáže jeho díla využity pro zapracování

1 Například Miroslav KAPPL, *Úvod do teorií a metod sociální práce s komunitou*, Hradec Králové: Gaudeamus, s. 26–28, Lada HAJDÍKOVÁ, „Stojíme na jejich straně“: *Kritická sociální práce s lidmi bez domova v České republice (diplomová práce)*, Brno: FSS MU, 2016, s. 9, 10.

vání nějakého specifického tématu² sociální práce (např. práce se zlem, etika práce s osobami se zdravotním postižením). Jeho dílo je v českém prostředí akcentováno spíše v rámci psychologie, sociologie, sociální psychologie, psychoterapie, pedagogiky a sociální pedagogiky. Překvapivě ale není Frommovi věnována příliš velká pozornost ani v zahraniční sociální práci. V rámci mezinárodních zdrojů³ jsme našli jen čtyři články věnované výhradně dílu Ericha Fromma pro sociální práci a jednu recenzi jeho knihy⁴ v časopise nesoucím v názvu termín „sociální práce“. První z nalezených článků⁵ pochází z britského prostředí z roku 1983 a hledá cesty jak navázat dialog mezi marxismem a psychoanalýzou v rámci sociální práce. Frommově práci je v článku věnována pouze dílčí pozornost (vedle Marcuse a Lacana) a vychází z ní podnět, aby se psychoanalýza zabývala nejen vnitřním životem lidí, ale také okolními sociálními faktory. V chronologickém pořadí druhý článek pochází z pera kanadského psychologa Richarda Walsh-Bowse⁶, který sociálním pracovníkům doporučuje rozvíjet humanitní intersubjektivní pojetí oboru (v kontrastu k objektivistickému pojetí), které má potenciál propojovat zplnomocňování lidí v jejich sociálním prostředí se spirituálními a náboženskými koncepty. Mimo jiné vychází z Frommovy myšlenky, že ústředními součástmi lidského života jsou komplementární potřeby transcendence a komunity. Dílo Ericha Fromma je ústředním tématem třetího nalezeného článku z roku 2008⁷ vydaného v americkém prostředí. Brian Rasmussen and Daniel Salhani v něm stejně jako my konstatují, že je Frommovi v sociální práci věnována překvapivě malá pozornost. Jeho potenciál vnímají ve snaze syntetizovat hlubinnou psychologii s kritickým pohledem na společnost, což může sociální práci pomoci zmírňovat opresi lidí, prosazovat sociální spravedlnost a podporovat emoční uzdravení a osobní růst lidí. Ve zmíněném článku tento potenciál ale pro oblast sociální práce nerozvíjejí. Pouze představují Frommův život a výběr jeho děl. Také poslední nalezený článek z roku 2016, který opět pochází od

2 Například Milan JANČO, *Konfrontace pracovníka se zlem ve vybraných oblastech sociální práce (diplomová práce)*, Praha: FF UK, 2013, s. 31–33, 107–108, Jiří ŠIMEK, *Etika sociální práce s klienty se zdravotním postižením*, in: *Sociální práce s osobami se zdravotním postižením*, ed. Adéla MOJŽÍŠOVÁ, České Budějovice: ZSV JU, s. 38.

3 Procházeli jsme databází SAGE Journals a vydavatelství Taylor & Francis, které dohromady evidují desítky mezinárodních časopisů z oblasti sociální práce, časopis *The British Journal of Social Work*, který patří mezi nejvýznamnější mezinárodní časopisy a kanadský časopis *Critical Social Work*, který vydává výhradně texty z kritické sociální práce. Vedle toho jsme pro kontrolu realizovali rešerši přímo přes vyhledávač Google.

4 Sophie LOEWANSTEIN, Book Review: *The Anatomy of Human Destructiveness*, *Social Casework* 9/1975.

5 Christopher DOWRICK, *Strange Meeting: Marxism, Psychoanalysis and Social Work*, *The British Journal of Social Work* 13/1983, s. 5.

6 © Richard WALSCH-BOWERS, *Psychology's Potential for Reconciliation with Spiritual and Religious Traditions. Caveats and Recommendations for Social Workers*, *Critical Social Work* 1/2006 (on-line), dostupné na: <https://ojs.uwindsor.ca/index.php/csw/article/view/5779/4718>

7 Brian RASMUSSEN, Daniel SALHANI, *Resurrecting Erich Fromm*, *Smith College Studies in Social Work* 2–3/2008, s. 201–225.

kanadského autora⁸, představuje Frommův přínos pro přemostění dualismu mezi psychologickým/individuálním a sociálním/komunitním v sociální práci. Hledá možné způsoby, jak tento dualismus překonat s využitím teorie „sociálního charakteru“. Z hlediska aplikace do sociální práce došel asi nejdále, protože se pokouší z vymezení jednotlivých charakterových typů (tržního, nekrofilního, autoritářského a produktivního) vyvodit dílčí doporučení pro sociální práci.

Právě nedostatečná a nesystematická pozornost věnovaná Erichu Frommovi v českém i mezinárodním kontextu sociální práce nás vedla k napsání tohoto článku. Ten si klade za cíl navrhnout možnosti praktického využití humanistické etiky Ericha Fromma do praxe kritické sociální práce orientované na případovou práci (*critical casework*). Politicko-filozofické části Frommova díla se v tomto textu věnujeme spíše okrajově v závěru článku. Jedná se o teoretickou stať, která vznikla analýzou dokumentů tvořených česky vydanými publikacemi Ericha Fromma. V těchto dokumentech jsme hledali odpověď na hlavní výzkumnou otázku: Které části Frommových děl vztahujících se k humanistické etice jsou inspirativní pro kritickou případovou práci a jakým způsobem by mohly být využitelné ve vztahu k pojetí klienta, k sebereflexi sociálního pracovníka, k terapeutickému vztahu mezi klientem a sociální pracovnící? Pro nalezení odpovědi jsme využili model hermeneutického kruhu (Žurďovič 2017), kdy jsme vlastní předpoklady porovnávali a spojovali s teorií Fromma, a následně jsme je zakomponovali do nového porozumění, jak využít jeho teorii ve třech výše zkoumaných prvcích kritické případové sociální práce.

V první části stručně představíme osobnost tohoto zástupce kritické teorie. Ve druhé se pokusíme odůvodnit, proč může být pro kritickou sociální práci užitečné čerpat z Ericha Fromma. Další pasáže se budou věnovat nalezeným tématům kritické případové práce, pro která se Frommovo dílo jeví být inspirativní. Před závěrem článku jsme věnovali krátký prostor otázce, jak se Fromm stavěl k otázce sociální změny. Činíme tak proto, že se domníváme, že pochopit jeho pojetí humanistické etiky nelze bez alespoň stručného představení politicko-filozofické části Frommova díla.

STRUČNÉ PŘEDSTAVENÍ ERICHA FROMMA

Erich Fromm (1900–1980) byl jedním z představitelů tzv. Frankfurtské školy zaměřené na reflexi vlivu kapitalismu na (masovou) kulturu, vzájemné vztahy mezi jednotlivci a na vztah člověka k sobě. Zásadním tématem jeho výzkumu byly i totalitní a autoritářské režimy a otázky vnitřních důvodů pro souhlas a identifikaci jednotlivce s nimi. Inspiroval se nejen současníky (Adorno, Marcuse), ale i Marxem (práce jako přirozený projev tvořivosti a seberealizace), Hegelem (mravní rozměr intersubjektivní) či Freudem (nevědomé determinanty rozhodování). Kritika Freuda a psychoanalýzy za loajalitu vůči vládnoucímu establishmentu⁹ z něj učinila jednoho z prvních

8 Sean ST. JEAN, Lessons from the Late Erich Fromm: Novel Ideas for Social Work Theory and Practice That Were Ahead of Their Time, *Canadian Social Work Review* 2/2016, s. 255–271.

9 Viz Erich FROMM, *Umění naslouchat*, Praha: Aurora, 2000.

sociálních psychologů, zkoumajících duševní stránku jednotlivce coby člena konkrétního společenského uspořádání (a vlivu tohoto uspořádání na duševní zdraví). Stal se spoluzakladatelem Institutu psychiatrie, psychoanalýzy a psychologie Williama Alansona Whitea v New Yorku.

PROČ MŮŽE BÝT PRO SOUČASNOU KRITICKOU SOCIÁLNÍ PRÁCI UŽITEČNÉ ČERPAT Z FROMMA?

Fromm byl v různých fázích svého života více či méně silně navázán na kritickou teorii. Ta našla praktické uplatnění i v sociální práci, která se označuje jako *kritická sociální práce* (někdy jako anti-opresivní, strukturální, aktivistická, progresivní, jiná). Tu lze vymezit jako propojení teorie a praxe sociální práce, v němž je kladen zásadní důraz na analýzu moci a útlaku ve společnosti, na kritiku nespravedlivého společenského uspořádání a na úsilí o emancipaci lidí a společenskou změnu.¹⁰ Kritická sociální práce vznikla jako reakce na fungování hlavního proudu sociální práce, který kritizuje za rezignaci na původní poslání sociální práce — na pomoc utlačovaným. Reflektuje roli sociální práce při udržování nespravedlivého *status quo* ve společnosti a v regulaci nižších vrstev (v zájmu vrstev privilegovaných), která může ze samotné sociální práce činit nástroj oprese. Kritiku fungování sociální práce ukotvuje v kritice fungování celé společnosti. Proto klade důraz na zásadní roli makrosociálních struktur při vzniku individuálních problémů lidí (při posouzení i řešení nepříznivých situací klientů), na zplnomocňování lidí (získání ekonomické, sociální, kulturní, symbolické, politické či prostorové kontroly nad jejich životy), užívání participativních metod a citlivost vůči moci přítomné ve vztazích (společenských i profesních).¹¹ Přestože předchozí znaky poměrně dobře charakterizují kritickou sociální práci, je třeba upozornit, že nemusí vést k jasnému odlišení toho, co bývá označováno jako mainstreamová, konvenční či tradiční sociální práce. Hranice mezi oběma typy práce není ostrá. Mainstream je vhodné vnímat spíše jako škálu zahrnující na jedné straně silně konzervativní přístupy, ale na straně druhé i přístupy prolínající se s kritickými principy.

Právě pro teorii a praxi kritické sociální práce může být dílo Ericha Fromma velmi inspirativní, a to přesto, že zemřel již před čtyřiceti lety. V dnešní době, která se vyznačuje hegemonií neoliberální ideologie redukcující lidskou společnost na tržní vztahy mezi individui¹², se Frommova kritika odcizení člověka jeví být více než aktuální. Fromm vycházející z požadavků kritické teorie¹³ pouze neanalyzuje společ-

10 © Karen HEALY, Reinventing Critical Social Work: Challenges from Practice, Context and Postmodernism, *Critical Social Work* 1/ 2001 (on-line), dostupné na: <http://www1.uwindsor.ca/criticalsocialwork/reinventing-critical-social-work-challenges-from-practice-context-and-postmodernism>

11 Radka JANEBOVÁ, *Kritická sociální práce*, Hradec Králové: Gaudeamus, 2020.

12 Viz např. Václav BĚLOHRADSKÝ, *Společnost nevolnosti*, Praha: SLON, 2014; David HARVEY, *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005; Loïc WACQUANT, *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham and London, Duke University Press, 2009.

13 © James BOMAN, Critical Theory, in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2005, (on-line), dostupné na: <https://plato.stanford.edu/entries/critical-theory/>

nost, ale je také praktickým inovátorem, nastiňujícím konkrétní kroky jak postupovat v praxi, a to jak na úrovni emancipace jedinců, tak širších společenských změn. Prvně jmenované podněty jsme se pokusili rozpracovat do kritické sociální práce. Primárně jejich využití vnímáme v tzv. kritické případové práci, která se zaměřuje na emancipatorní práci s jedincem v jeho sociálním prostředí, jejímž cílem je především změnit sebevnímání lidí v rámci sociálních struktur a aktivizovat jejich individuální potenciál ke změně systému¹⁴. Tuto metodu významně rozpracovali například Jan Fook¹⁵, Bob Mullaly¹⁶ či Lena Dominelli¹⁷, kteří polemizují s představou, že kritická sociální práce se musí zaměřovat výhradně na strukturální změny.

V ČEM ČERPAT Z FROMMA V KRITICKÉ PŘÍPADOVÉ PRÁCI

Dílo Fromma se jeví jako inspirativní zejména v oblastech nastavení hranic vztahu s klientem, zplnomocnění klienta, objektivitu posouzení a důrazu na strukturální příčiny sociálních problémů.

HRANICE VZTAHU S KLIENTEM

Hranice vztahu s klientem ve smyslu respektu ke vzájemné autonomii jsou tématizovány spíše v hlavním proudu sociální práce (v češtině viz např. Kopřiva¹⁸ či Rauchfleisch¹⁹), než v kritických přístupech. Mainstreamový náhled na charakter hranic v českém prostředí asi nejlépe vyjádřil Karel Kopřiva v knize *Lidský vztah jako součást profese*, kde doporučuje udržovat hranici jako polopropustnou. To znamená balancovat mezi splýváním s klientem, pro které je charakteristické ztotožnění s klientem a vychýlení z profesní role, a tvrdou hranicí vyznačující se nezájmem o klienta a sobectvím.

V oblasti kritické sociální práce kupodivu tématu hranic příliš pozornosti věnováno není.²⁰ Je to až kuriózní, vzhledem k tomu, že jsou kritické přístupy pravděpodobně spojeny s vyšším rizikem posunutí či prolamování hranic a vznikem syndromu vyhoření. Znakem kritické sociální práce je totiž zpravidla *aktivismus*, který bývá interpretován jako protikladný k nestranné, objektivní a apolitické tradiční sociální

14 Ian FERGUSON, 'Another Social Work is Possible!' Reclaiming the Radical Tradition, in: *Theories and Methods of Social Work*, ed. Vesna LESKOŠEK, Ljubljana: Faculty of Social Work, University of Ljubljana, s. 82.

15 Jan FOOK, *Radical Casework: A Theory of Practice*, Sydney: Allen & Unwin, 1993.

16 Bob MULLALY, *The New Structural Social Work*, Ontario: Oxford University Press, 2007.

17 Lena DOMINELLI, *Feminist Social Work Theory and Practice*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave, 2002.

18 Karel KOPŘIVA, *Lidský vztah jako součást profese*, Praha: Portál, 1997.

19 Udo RAUCHFLEISCH, *Doprovázení a terapie delikventů*, Brno: Sdružení Podané ruce, Boskovice: Albert, 2000.

20 Alespoň v knihách, které zařazuje do kritické sociální práce britská autorita v oblasti teorií sociální práce Malcolm Payne v klasické učebnici: Malcolm PAYNE, *Modern Social Work Theory*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.

práci.²¹ Martin²² ho vymezuje jako akce orientované na příčiny problémů, které jsou více akční, angažované, vášnivé, inovativní, jdou nad rámec toho, co je považováno za konvenční (např. demonstrace, blokády, protesty, okupace, psaní otevřených dopisů do médií, hladovky, stávky, pochody, veřejné bojkoty apod.). Taková angažovanost v zájmu klientů zcela logicky zahrnuje jiné pojetí hranic, než je tomu v konvenčním pojetí sociální práce. S využitím terminologie Ivana Úlehly²³ je možno tento rozdíl popsat jako posun od role „prostředníka mezi klientem a společností“ k roli „obhájce klienta“. Kriticky orientované sociální pracovnice se pak mohou (a měly by) v rámci kritické sebe-reflexe potýkat s otázkou, jak nastavit hranice, aby byly schopny prosazovat práva klienta v sociálně nespravedlivé společnosti a zároveň aby udržely svou vlastní osobní a profesní integritu. Role obhájce klienta v sobě nese riziko, že v rámci splynutí s klientem akceptujeme jednání klienta, které může být vysoce rizikové pro něj samotného či pro druhé lidi. Sebe-obětování zájmům klienta může vést k přehlížení potenciálu klienta, kdy dochází k nahrazování zplnomocnění paternalistickou sociální advokací. Právě teorie Ericha Fromma, může být při nastavování hranic pro kritické sociální pracovníky inspirativní.

Tématu vztahu s klientem se Fromm věnuje zejména v knihách *Člověk a psychoanalýza*²⁴, *The Sane Society*²⁵ (česky *Cesty z nemocné společnosti*), *Umění milovat*²⁶, *Umění být*²⁷ a *Umění naslouchat*. V první jmenované rozlišuje tři základní druhy vztahů mezi lidmi — symbiotický, odtažitě destruktivní a lásku. Zatímco symbiotický vztah lze z pohledu sociálních pracovníků připodobnit ke Kopřivově propustné hranici, vyznačující se takovou blízkostí s druhými, že dochází ke ztrátě svobody a integrity, tak vztah založený na distanci, odklonu a destruktivnosti, projevující se lhostejností vůči druhým, je blízký hranici nepropustné. Symbióza může mít buď charakter masochistický, kdy se sociální pracovnice sebeobětuje pro klienta, nebo charakter sadistický, kdy dochází k přepečovávání klienta, k jeho ovládnutí. Oproti tomu láska je produktivní formou vztahu k jiným. Fromm skrze ni definuje hranice jako intimní vztah „mezi dvěma lidmi za předpokladu, že osobnost obou zůstane nedotčena“²⁸. Vztah lásky se vyznačuje odpovědností, péčí, úctou, porozuměním a přáním, aby se druhý člověk mohl rozvíjet. To jsou z hlediska kritické sociální práce velmi podnětné charakteristiky optimálního nastavení hranic.

Udržení hranic zahrnuje především dva aspekty — za prvé péči o hranici vlastní a za druhé respekt k integritě klienta. Oběma věnuje Fromm významnou pozornost a do značné míry se vzájemně prolínají.

21 Philip MENDES, Social workers and social action: a case study of the Australian Association of Social Workers' Victorian Branch, *Australian Social Work* 1/2003, s. 16–27.

22 Brian MARTIN, Activism, Social and Political, in: *Encyclopedia of Activism and Social Justice*, ed. Garry ANDERSON — Kathryn G. HERR, Thousand Oaks, CA: Sage, 2007, s. 19–27.

23 Ivan ÚLEHLA, *Umění pomáhat*. Praha: SLON, 1999.

24 Erich FROMM, *Člověk a psychoanalýza*, Praha: Svoboda, 1967.

25 Erich FROMM, *The Sane Society*, London: Routledge, 2008

26 Erich FROMM, *Umění milovat*, Praha: Orbis, 1966.

27 Erich FROMM, *Umění být*, Praha: Naše vojsko, 1994.

28 FROMM, *Člověk...*, s. 90.

Udržení vlastní hranice

Předpokladem udržení vlastní hranice by měla být schopnost vlastní sebereflexe a láska k sobě sama, která ale nesmí překročit hranici sobectví.²⁹ V knize *Umění být* nabízí Fromm řadu technik, jak produktivně žít, což pro něj znamená právě rozumět sobě sama a mít se rád.

Fromm³⁰ varuje před neproduktivními životními orientacemi. Z hlediska kritické sociální práce může být užitečné varování před *receptivní orientací*, která se vyznačuje výlučnou potřebou být milován (nikoliv milovat). S takovýmto předpokladem by byla hlavní motivací pro práci sociálního pracovníka snaha zalíbit se klientovi. To může být ale rizikové v situacích, kdy klient porušuje nějaké zásadní normy. Právě kritičtí sociální pracovníci mohou pro své hodnoty nejvíce inklinovat k chybě nesprávného nezasáhnutí a zanedbání situace. Riziková může být i *křečkovská orientace*, která se v sociální práci může projevat paternalistickým přístupem ve vztahu ke klientům, snahou ovládnout klienta, ale zároveň ze sebe do něj co nejméně investovat. Ta se může objevit u radikálněji orientovaných pracovníků, které pro snahu o celkovou sociální změnu společnosti zapomínají na urgentní individuální potřeby klienta. *Tržní orientace* bude spíše typická pro sociální pracovníky hlavního proudu, kteří nereflektují dopady neoliberální ideologie postavené na principu radikální individuální zásluhovosti na jejich subjektivitu. Jejich práce se pak může vyznačovat podmíněností pomoci zásluhovostí/nezásluhovostí klienta, jeho motivací, zaviněním, snahou či reciprocitou. Tyto jeho atributy fiktivně směňují za míru poskytnuté pomoci, aniž by zohledňovali kritéria potřebnosti či strukturálních příčin sociálních problémů.

Ideální charakter se podle Fromma vyznačuje *produktivní orientací*, která je realizovaná přijetím a pochopením světa, ale zároveň úsilím o jeho změnu k lepšímu. Osobnost považuje za produkt vnitřních aspektů, temperamentu a charakteru (jehož vznik přisuzuje smíšení sociálních zkušeností s podmínkami prostředí).³¹ Z toho vyplývá, že sociální pracovníci by měly progresivně rozvíjet svou osobnost rozvíjením kritického myšlení a reflexí sociální podmíněnosti vlastního života.³² Této kontextuální podmíněnosti se věnuje v *Umění být*. Popisuje, jakým způsobem je možné vnímat sebereflexi coby cestu k sebepoznání v širších společenských kontextech (dle Bierhoffa v tzv. *strukturelle Vermittlungs konzeptionen*).³³ Právě tyto společenské kontexty podle něj podporují v různé míře stereotypy a předsudky a ovlivňují možnosti navazování vztahů s klienty. Ve vztazích s druhými lidmi mohou vést k přehlížení specifčnosti a jedinečnosti každé situace, ve které se klient i sociální pracovník nachází.³⁴

29 FROMM, *Umění být...*

30 FROMM, *Člověk...*, s. 90.

31 Gregory R. SMULEWICZ-ZUCKER, The Relevance of Fromm's Concept of the Distorted Personality, in: *Reclaiming the Sane Society*, ed. Seyed Javad MIRI — Robert LAKE — Tricia M. KRESS, Rotterdam: Sense, 2014, s. 171.

32 Lawrence WILDE, *Erich Fromm and the Quest for Solidarity*, New York: Palgrave Macmillan, 2004, s. 40.

33 Burkhard BIERHOFF, *Erich Fromm. Analytische Sozialpsychologie und visionäre Gesellschaftskritik*, Wiesbaden: Westdeutscher, VerlagGmbH, 1993, s. 137.

34 TILLICH, *Erich...*, s. 14.

Podle Fromma nesmí základní mezilidský vztah pracovníka vůči klientovi zastínit vztah, který má mít sociální pracovník k sobě. Fromm ho označuje jako *sebelásku*. Jak je možné vyčíst z *Umění milovat*, pojem sebeláska odpovídá kreativnímu vztahu k sobě a k druhým lidem, jímž je podporován progresivní postoj člověka k vlastní duševní stránce a tím i rozvoj jeho životní situace.³⁵ Z hlediska sociální práce je fatální otázkou, jak odlišit pozitivní sebelásku od negativního sobectví. Fromm chápe samu sebelásku jako prostředek, jak neustrnout v sobeckém vztahu k sobě a k druhým. V případě sociálního pracovníka to znamená, že namísto zaměřenosti na svou perspektivu a orientaci vázanou na vlastní zkušenosti dává větší prostor pro vyjádření klienta, otevírá mu možnost projevit se ve své osobitosti. Jednotlivci si navzájem musí neustále dávat na vědomí tři věci, které Fromm označuje za kroky k překonání vlastního sobectví člověka: (1) přiznat si vlastní egocentrismus, (2) uvědomit si strach ze života, nejistoty a druhých lidí, (3) a vzdát se návyků a zažitého myšlení, které podporují sobectví.³⁶ Jak Fromm podotýká, „uvědomění, vůle, praxe, odolnost vůči strachu a nová zkušenost, to vše je nezbytné, má-li se proměna jedince podařit.“³⁷

Hlavní metodou, kterou Fromm považuje za užitečnou pro realizaci tří kroků k překonání vlastního sobectví, je jeho *humanistické psychoanalýza*. Ta může napomoci každému jednotlivci k jeho sebepoznání a vnitřnímu osvobození. Má tzv. *trans-terapeutickou funkci*³⁸, kdy je jejím cílem „sebeosvobození člověka pomocí optimálního sebeuvědomění, dosažení blaha, nezávislosti, schopnosti milovat a kritického myšlení bez jakýchkoli iluzí, spíše být než vlastnění.“³⁹ Takové osvobození je péčí jak o druhého, tak i o sebe. Cílem této péče je především duševní blaho (*welfare and being*).⁴⁰ Sociální pracovník by si měl být vědom, že jeho práce mu dává prostor k seberozvoji.

Respekt k integritě klienta

Druhým aspektem udržení hranic je (vedle péče o sebe) respekt k integritě klienta. Fromm v této souvislosti diskutuje možnosti uplatňování humanistické etiky, jejichž součástí jsou i otázky moci terapeuta (za něhož si lze dosadit sociálního pracovníka).

Nejenom v kritické sociální práci se stále více prosazuje reflexivní práce s mocí a autoritou. Kritická sociální práce zdůrazňuje potřebu v průběhu práce s klientem přemýšlet o rizicích oprese ze strany sociální práce. Například reflexivní přístupy tento způsob práce nazývají jako *reflexi při jednání*⁴¹. Jedná se o proces, který má sociálním pracovnícím umožňovat v průběhu práce vnímat vlastní prožitky, pocity, koncepty i teorie, které jejich jednání aktuálně ovlivňují. V kritické sociální práci

35 FROMM, *Umění milovat*, s. 49.

36 FROMM, *Umění být*, s. 105.

37 FROMM, *Umění být*, s. 106.

38 FROMM, *Umění být...*, s. 53.

39 FROMM, *Umění být...*, s. 60.

40 Kathleen O'DWYER, Can we learn how to love? An Exploration of Erich Fromm's *The Art of Loving, Self and Society*. *An International Journal for Humanistic Psychology* 2/2011, s. 41.

41 Viz např. Pavel NAVRÁTIL, P. Reflexivita v posouzení a v sociální práci, in: *Reflexivita v posuzování životní situace klientek a klientů sociální práce*, ed. Pavel NAVRÁTIL — Radka JANEBOVÁ, Hradec Králové: Gaudeamus, s. 24–46.

má být nedílnou součástí takového procesu především reflexe vlastní moci. Moc lze považovat za předpoklad kontroly, za zdroj oprávnění využívat při práci kontrolu. Jako taková vyžaduje důkladnou sebereflexi. Obecně ji lze vymezit jako individuální či kolektivní schopnost, kapacitu či přímo fyzickou sílu něco dělat, ovlivňovat přímo či nepřímo chování lidí (včetně vlastního) či chod událostí.⁴² Fromm se kriticky vymezuje zejména vůči tomu, co v současnosti Tew⁴³ označuje jako „moc nad“, v jejímž rámci sociální pracovnice působí jako nositelky moci prosazující zájmy mocenských skupin, a co Foucault⁴⁴ pojmenovává jako „disciplinární moc“. Druhá jmenovaná je mocí zabudovanou v sociálních vztazích, mocí postavenou na internalizované kontrole vlastní normality.

Fromm svoji *humanistickou etiku* klade do protikladu k *autoritativní etice*. V knize *Člověk a psychoanalýza* uvádí dvě kritéria odlišnosti obou etik „Formálně autoritativní etika upírá člověku schopnost vědět, co je dobré a co je zlé. (...) Materiálně nebo obsahově odpovídá autoritativní etika na otázku, co je dobré nebo zlé, především pokud jde o zájmy autority, nikoli o zájmy subjektu.“⁴⁵ Jednotlivec je ve společnosti autoritativní etiky neustále vybízen k internalizaci společenských hodnot (tj. hodnot, které veřejné mínění prezentuje jako primární a přednostní). Fromm naopak podporuje uplatňování *racionální autority*, která se vyznačuje připouštěním kritiky ze strany těch, kteří jsou autoritě podrobováni. Dokonce takovou kritiku vyžaduje. Racionální autorita nepotřebuje zastrášovat, vzbuzovat obdiv či vykořisťovat. To je významná inspirace pro kritické sociální pracovnice, které by měly v dialogu s klienty zjišťovat nejen jejich názory, postoje a návrhy řešení, ale i zpětnou vazbu k průběhu práce. V kritické sociální práci se takový přístup označuje jako *participativní*.

Fromm⁴⁶ varuje, že jednotlivec je ve společnosti autoritativní etiky sám sobě neustále odcizován. Kritický sociální pracovník by si měl být v tomto ohledu vědom implicitní mocenské asymetrie vzájemného vztahu. Klienti ho mohou chápat jako „magického pomocníka“, za kterého byl dříve považován šaman, kněz, politik či učitel. Přijímají jeho autoritu na základě představy, že to s nimi myslí dobře. Pro autoritativnost, kterou může sociální pracovník jakožto zaměstnanec státu — a tím i reprezentant státu, společenského vědomí a veřejného mínění — na klienta působit, může dojít k tomu, že klient z různých důvodů sociálnímu pracovníkovi nesvěří vše, co vytváří jeho problematickou sociální situaci, a namísto toho se plně podřídí posouzení sociálního pracovníka. Bez spolupráce a otevřenosti klienta však bude takové posouzení nutně jednostranné. V duchu humanistické etiky by měl sociální pracovník klientovi ukázat, že není anonymním zosobněním společenského vědomí a veřejného mínění, a že spíše než jako autorita chce působit na klienta jako partner, pomocník, který pro dosažení komplexního porozumění upřednostňuje osobitost a specifčnost životní situace klienta oproti univerzálnosti a odosobněnosti perspektivy vlastní ve-

42 Roger SMITH, *Social Work and Power*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: PALGRAVE MACMILLAN, 2008.

43 Jerry TEW, *Understanding Power and Powerlessness: Towards a Framework for Emancipatory Practice in Social Work*, *Journal of Social Work* 1/2006, s. 33–51.

44 Michel FOUCAULT, *Myšlení vnějšku*, Praha: Herrmann & synové, 2003.

45 FROMM, *Člověk...*, s. 12–13.

46 FROMM, *Člověk...*, s. 12–13.

řejnému mínění. V tomto směru se přibližuje k pojetí moci, které by Tew⁴⁷ označila jako „moc společně“. Toto pozitivní pojetí moci vychází především z feministické psychologie a vyznačuje se vzájemnou podporou a koordinovaným zakoušením moci s cílem zvýšit potenciální vliv marginálních skupin

Úkolem jak pracovnice, tak klienta v jejich vztahu je podle Fromma přijmout vlastní životy jako prostor neustále se odkrývajících možnosti k seberealizaci.⁴⁸ Díky posilování sebelásky (obou) by měl být vztah nejen jednotlivců k společnosti, ale i společnosti k jednotlivcům veden ohleduplností vůči jejich aktuálnímu stavu, solidaritou a porozuměním. Tato představa ideálního rovnocenného a konstruktivního vztahu mezi klientem a sociální pracovnící může ale v praxi narážet na důsledky toho, co kritická sociální práce označuje jako opresi. Fromm tento pojem neužívá, ale reflektuje limity, ke kterým při práci s klienty může docházet v důsledku vlivu společnosti a veřejného mínění, jak ukážeme v následující části.

ZPLNOMOCNĚNÍ

Nastavení hranic není pouze jednostranný proces, který by probíhal zcela pod taktovkou sociálních pracovníků, ale jedná se o proces dvoustranný, do něhož vstupuje významnou měrou i klient. Také klienti si mohou do vztahu k druhým přinášet spíše neproduktivní orientace. I oni se mohou v rámci symbiotického vztahu masochisticky odevzdat do rukou sociálních pracovníků, nebo se naopak pokoušet o sadistické ovládnutí pomáhajících, kterými manipulují a které zneužívají k vlastnímu prospěchu. Pro kritickou sociální práci je zajímavá především první zmíněná varianta.

Svůj pohled na sadismus a masochismus Fromm popisuje v *The Sane Society*: „Člověk se může podřídit druhému či skupině (...) Nebo může druhé učinit svou součástí, podřídit si je.“⁴⁹ Podle Fromma jsou vztahy s druhými lidmi buď útekem před sebou (regresí), nebo rozvinutím sebe sama (progresí). Útek před sebou je možný v odevzdání se do rukou sociálního pracovníka, pasivním přijímáním jeho rozhodování za vlastní, redukcí podoby vztahu k sobě na podobu, jakou se k němu vztahuje druhý. A právě taková sebe-redukce klientů, zapříčiněná sebe-zpochybňováním hodnoty vlastní osobnosti, by měla být podle Fromma pomáhajícími překonávána. Také v kritické sociální práci bývá reflektováno, že důsledkem oprese bývá internalizace útlatku ze strany utlačovaných.⁵⁰ Objekty útlatku si mnohdy své znevýhodnění neuvědomují, nebo ho považují za samozřejmost a obviňují sebe sama za svou špatnou situaci.⁵¹ Způsob práce, který má napomoci klientům získat moc a autonomii v jejich životech bývá jazykem kritické sociální práce označován jako „zplnomocnění“. Zplnomocnění nelze redukovat na koncept svépomoci či uschopnění (*enablement*), jak někdy činí mainstream sociální práce, ale je spojován s prosazováním sociální spravedlnosti ve

47 TEW, Understanding, s. 35.

48 WILDE, Erich..., s. 37.

49 FROMM, *The Sane...*, s. 29.

50 Jan FOOK, *Social Work. Critical Theory and Practice*, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 2002, s. 17.

51 DOMINELLI, *Feminist...*

společnosti a zahrnuje nejen individuální, ale i kolektivní dimenzi.⁵² Metody zplnomocnění na úrovni případové práce kladou důraz na to, aby klienti získali zážitek, kdy jsou sami v pozici držitelů moci a mohli tak začít vyvíjet úsilí o změnu vlastního života i světa okolo nich. Fromm se ve svých knihách orientuje především na individuální dimenzi zplnomocnění a snaží se zodpovědět otázku, jakým způsobem je možné klienta přivést k pozitivnímu vztahu k sobě?

Jedním z takových prostředků je pro něj vztah s klientem. Sociální pracovníce by měly být schopny vybudovat v klientovi důvěru, navázat s ním vztah, na jehož podobě klient pozná, že vedle regresivních vztahů (sadismu a masochismu) je možná i jiná forma vztahování k sobě a druhým, totiž progresivní podoba. Fromm ji označuje jako „bratrskou lásku“. Ta je jedním z druhů obecnějšího konceptu lásky, o kterém píše např. v *Umění milovat*. Na této obecnější rovině znamená termín „láska“ samotnou schopnost každého jednotlivce navázat vztah (k sobě i k druhým lidem) — nabytí uznání vlastní identity, jistoty toho, kým je (pro sebe i pro druhé).

Fromm⁵³ si všímá, že společnost coby anonymní autorita ovlivňuje potřebu jednotlivce po uznání vlastní identity, a to do té míry, že jej může přimět k zřeknutí se své osobnosti ve prospěch podřízení se autoritě „veřejného mínění“, podporující většinovou konformitu.⁵⁴ V tomto se přibližuje konceptu *falešného vědomí* (*false consciousness*) Paola Freireho⁵⁵, podle kterého objekty oprese vnímají samy sebe optikou dominujících skupin. Kritičtí sociální pracovníci by si tohoto společenského vynuocování konformity měli být vědomi. V souladu s Frommovým pojetím bratrské lásky by měli budovat a podporovat klientovu osobitost, jeho důvěru ve vlastní osobnost a samostatnost (neurčovanou primárně veřejným míněním). Bratrskou láskou je snaha vnímat, kým druhý člověk skutečně je.⁵⁶ Je nutné jít dál, za „první dojem“, který většinou zprostředkovává druhého spíše v jeho odlišnosti vůči nám než v podobnostech, které sdílíme. Sociální pracovníci by měli reflektovat, že to jsou právě tyto podobnosti, které umožňují odhalit příbuznost, která mezi lidmi panuje.

V rámci společnosti je třeba bratrskou lásku neustále projevovat jako připomínání vzájemné rovnosti. Snaha o udržení a prosazování vzájemné rovnosti spočívá v napomáhání si: „*Bratrská láska je láska mezi rovnými, ale dokonce ani jako rovní si nejsme vždy „rovni“, pokud jsme lidští, všichni potřebujeme pomoc. Dnes já, zítra ty.*“⁵⁷ Pomoc druhému přitom musí respektovat samostatnost a individualitu jednotlivce. Frommova cesta ke zplnomocnění tedy probíhá přes vzájemný vztah. Tento koncept později rozpracovala například Fook⁵⁸, která za jednu z technik zplnomocnění považuje zajistit klientovi zkušenost moci. Klient dostane příležitost prožít si zážitek moci ovlivňovat svůj

52 Alice GOJOVÁ, Teoreticky ke konceptům zplnomocnění a participace v sociální práci, in: *Participativní přístupy v sociální práci* (I. díl), ed. Monika BJELONČÍKOVÁ — Kateřina GLUMBÍKOVÁ — Alice GOJOVÁ — Vendula GOJOVÁ, Ostrava: Ostravská univerzita, 2015.

53 FROMM, *Umění milovat...*

54 Paul TILLICH, Erich Fromm's The Sane Society, *Pastoral Psychology*, 6/1955, s. 15.

55 Paolo FREIRE, *Pedagogy of the Oppressed (30th anniversary edition)*, New York, London: Continuum, 2005.

56 FROMM, *Umění milovat*, s. 40.

57 FROMM, *Umění milovat...*, s. 41.

58 FOOK, *Radical...*

život. Ideální prostor je například ve vztahu pracovníka a klienta, kdy klient zažije, že je v něčem lepší než pracovník (např. zná lépe situaci i možnosti řešení), že ho on sám něčemu učí. Předpokladem je naučit se být citlivý vůči potenciálu moci, který klienti mají. Ti pak mohou tuto zkušenost uplatnit i v jiných oblastech svého života.

OTÁZKA OBJEKTIVITY POSOUZENÍ

Fromma není možné považovat za zastávce čistě objektivistického způsobu myšlení, i když jemu samotnému by se asi označení za konstruktivistu úplně nelíbilo. Běžně totiž pracuje s pojmem objektivita a dokonce píše, že nelze rezignovat na objektivitu při posuzování klientů. Zároveň ale reflektuje limity objektivního posouzení v samotné osobě posuzovatele. Zdůrazňuje, že ke klientovi nelze zaujmout neutrální stanovisko, což je někdy teze zastávaná mainstreamovou sociální prací. V té může být prosazována idea, že sociální pracovník má být objektivní a neutrální. Jak již bylo naznačeno výše, kritické sociální pracovnice — by měly reflektovat vliv vzájemného vztahu s klientem na posouzení (například kladný vztah může vést k lepšímu posouzení nepříznivé situace klienta). Proto je pro Fromma první podmínkou objektivitu vlastní sebereflexe — dovednost sociálního pracovníka reflektovat sebe sama realisticky a v podstatných kontextech. Druhou podmínkou je respekt ke klientovi — dovednost chápat ho takového, jaký je, a nikoliv, jakého ho chceme mít. Téma objektivity tedy úzce souvisí s tím, co jsme v předchozím textu diskutovali jako téma hranic.

Objektivita předpokládá schopnost zachování odstupu, dokonce i určitou netečnost vůči specifikacím, s čímž je spojena tendence posuzovat a hodnotit vše na základě téhož mustru. V *Člověk a psychoanalýza* Fromm zdůrazňuje, že transterapeutický přístup takovou univerzalizaci či subsumpci odmítá. „Rozum proniká pod povrch věcí, aby odhalil jejich podstatu, jejich skryté závislosti, jejich hlubší smysl. Není, řečeno s Nietzsche, dvourozměrný, ale „perspektivistický“, to znamená, že zahrnuje všechny představitelné perspektivy a rozměry a to nejen ty, které jsou prakticky důležité.“⁵⁹ Z toho plyne, že věc objektivity v transterapeutickém přístupu je záležitostí nejen otevřenosti, ale především empatie a solidarity.⁶⁰ Objektivita se vyznačuje respektem vůči klientovi, ochotou vcítit se do jeho situace a porozumět potřebám, které je třeba naplnit. Rovněž zahrnuje solidaritu s celým řetězcem příčin a důsledků, kvůli kterým se klient ocitl v situaci, která si žádá pomoc sociálního pracovníka. V tomto směru prosazuje Fromm přístup, který by byl současnou optikou sociální práce označen více za kriticky reflexivní, než za objektivistický.⁶¹

DŮRAZ NA STRUKTURÁLNÍ PŘÍČINY SOCIÁLNÍCH PROBLÉMŮ

Fromm může být pro kritické sociální pracovníky překvapivě inspirativní z pozice psychologa, který pracuje s širšími kontexty individuálních lidských problémů. V tomto ho lze označit za průkopníka kritické či radikální psychologie. Zejména v knize *Strach ze svobody* zdůrazňuje, že člověka a jeho přirozenost nelze pochopit

59 FROMM, *Člověk...*, s. 84.

60 FROMM, *Člověk...*, s. 85–86.

61 Viz například NAVRÁTIL, *Reflexivita...*

bez porozumění kulturním kontextům, které ho formují. V metodě *transterapeutické psychoanalýzy* ukazuje propletenost (*enmeshment*) psychologických potřeb se socio-ekonomickými podmínkami.⁶² V *The Sane Society* hovoří o „lidské situaci“ (*human situation*) jako souboru podmínek, utvářejících duševní stránku člověka.⁶³ Duševního zdraví podle něj nelze dosáhnout přizpůsobením jednotlivce společnosti, ale musí zahrnovat přizpůsobení společnosti potřebám jednotlivce.⁶⁴

Frommovo široké pojetí sociální situace je zcela v souladu s principy kritické sociální práce. Ta má vůči mainstreamu sociální práce řadu výhrad. Předně kritizuje, že tyto proudy převádí širší strukturální příčiny sociálních problémů na individuální zavinění. Sociální práce se stala jednou z „psy“ disciplín vedle psychologie a psychiatrie, které jsou postaveny na technikách diagnostiky i řešení problémů výhradně v psychologizujících termínech.⁶⁵ Také podobně jako Fromm kriticky reflektuje prolínání individualizace sociálních problémů s ekonomizací člověka. V důsledku pokračující neoliberalizace společnosti jsou lidé stále více redukováni na *homo oeconomicus*. V tomto se kritické teorie inspiroují u Michela Foucaulta⁶⁶, který upozornil na to, jak je lidské tělo v neoliberální společnosti ovládáno principy trhu.

Fromm toto zekonomičtění reflektoval ještě před Foucaultem, když v roce 1967 v knihách *Člověk a psychoanalýza* nebo *Mít nebo být?*⁶⁷ takové pojetí člověka odmítá. „Ekonomický člověk“ podle něj nemá jiný životní cíl než podporovat neustálý oběh kapitálu, jehož je sám součástí — redukuje svůj potenciál na nástroj výroby a užívání toho, co trh představuje společnosti jako aktuální „trend“. Redukcí harmonické vzájemnosti společnosti na pouhou snahu o kumulaci osobního vlastnictví, které však není nástrojem seberealizace, nýbrž jen uspokojení aktuálních potřeb, jsou rozrušovány mezilidské vztahy, vytrácí se pocit solidarity a lidé se vůči sobě navzájem orientují zásadou *homo homini lupus*. Podporou nepřátelství, byť jen ekonomického, je podporován princip sociálního darwinismu. Společně s tím, jak se vytrácí solidarita, vytrácí se i pocit sebenaplnění sociálním začleněním. Namísto něj nastupuje pocit sebeodcizení ekonomickým vyloučením. Frommova humanistická psychoanalýza má jako jeden z cílů kritiky právě tento kapitalistický liberalismus, ve kterém je člověk redukován na *homo oeconomicus*⁶⁸. Nejde pouze o to, že člověk se v kapitalismu stává zbožím ve vztahu jednoho k druhému. On se jím dokonce cítí být. V knize *Člověk a psychoanalýza* tento moment liberálně-ekonomického sebeodcizování rozpracovává

62 Erich Fromm přistupuje ke konceptualizaci společnosti z perspektivy sblížující freudovskou psychoanalýzu s Marxovým pojetím společnosti a mezilidských vztahů. Tato marxovsko-freudovská syntéza dává základ psychoanalytické sociální psychologii. Více viz Kieran DURKIN, *The Radical Humanism of Erich Fromm*, New York: Palgrave Macmillan, 2014, s. 103.

63 FROMM, *The Sane...*, s. 26.

64 Benny GOODMAN, Erich Fromm: A Sane Society? Mental Health in an Insane World, *Nurse Education Today* 33/2013, s. 185.

65 Karen HEALY, *Social Work Theories in Context. Creating Frameworks for Practice*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2005.

66 Michel FOUCAULT, *Zrození biopolitiky. Kurz na Collège de France (1978–1979)* (ed. Michel Senellart), Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2009, s. 200–207.

67 Erich FROMM, *Mít nebo být?*, Praha: Naše vojsko, 1992.

68 Fromm tento pojem ale nepoužívá.

v otázce duševního zdraví a říká, že člověk „je odtržen od sebe sama, jako prodavač je oddělen od toho, co chce prodat.“⁶⁹ Takový člověk vidí sebe i druhé jako zboží.

V sociální práci se diskurs *homo oeconomicus* projevuje prostřednictvím ideologie radikální individuální odpovědnosti, kdy je na klienty nahlíženo jako na špatné hospodáře s jejich vlastním kapitálem, a tak jsou vedeni, aby tento kapitál lépe manažovali.⁷⁰ Při posuzování nepříznivé sociální situace jsou považováni za zodpovědné za vznik všech svých problémů a při plánování intervence také za jejich řešení. Praktickými projevy této ideologie mohou být mravokárné výroky typu „měl/a jste se více snažit“, „takhle jste si to vybral/a“ či „řešení máte jen ve vašich rukou“. Tak se sociální pracovnice stávají nástrojem k přenašení odpovědnosti na ty, kteří svůj život velmi často v rukách vůbec nemají. Fromm⁷¹ si navíc všímá i proměny jazyka, která zahrnuje nadužívání slovesa „mít“. Je pravda, že pozornost věnuje zejména užívání tohoto slova v ichformě („já něco mám“), ale inspirativní může být i analýza užívání tohoto slovesa vůči druhým. Taková analýza rozhovorů s klienty by možná ukázala, jak se cílem sociální práce stává dostat do mentality subjektů představu člověka jako tržní bytosti.

S představou radikální individuální odpovědnosti Fromm polemizuje v knize *Lidské srdce — jeho nadání k dobru a zlu*⁷². Klade otázku ohledně svobody lidí při jejich rozhodování. Svobodu chápe jako schopnost následovat hlas rozumu, zdraví, dobrotivosti a svědomí proti hlasům iracionálních vášní. Svobodná volba by měla probíhat na základě vědomí o alternativách a jejich důsledcích. Upozorňuje ale, že taková svoboda může být silně až fatálně determinovaná nevědomými silami působícími na osobnost člověka a existujícími reálnými možnostmi. To znamená, že někteří lidé svobodu volby nemohou mít kvůli vrozeným či získaným osobnostním dispozicím. V sociální práci si lze představit omezení daná psychiatrickými či mentálními handicapy klientů. V případě klientů, u nichž takové limity nejsou přítomné, působí protikladné sklony k dobru a zlu, což pro Fromma znamená, že mají svobodu volby. Upozorňuje ale i na omezení takové volby existujícími reálnými možnostmi, vyplývajícími z celkové situace člověka. Pro sociální pracovníky pocházející zpravidla ze středních vrstev by mělo být zásadním imperativem jejich práce prověřování reálnosti možností, které klientům nabízejí. Když například sociální pracovnice navrhnou matkám samoživitelkám jako cestu k řešení chudoby nástup do zaměstnání, měly by také prověřit, jak je taková strategie v českém systému politiky postaveném na *familielistické ideologii* uskutečnitelná. Může se totiž ukázat, že prekarizované formy práce nabízené samoživitelkám jejich chudobu nevyřeší a že tyto nabídky práce pro ně nejsou časově ani prostorově dostupné. Součástí determinující situace mohou být podle Fromma i na sebe se nabalující příčiny událostí, které mohou limitovat volby.⁷³ Například špatné rozhodnutí v dětství k experimentu s pervitinem může vést ke stále se snižující svobodě volby v rozhodnutích budoucích. Ale je si patnáctiletý adolescent vědom takového významu svého rozhodnutí? Jak může být toto rozhodnutí ovlivněno

69 FROMM, *Člověk...*, s. 110.

70 Jan KELLER, *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*, Praha: SLON, 2010.

71 FROMM, *Mít...*

72 Erich FROMM, *Lidské srdce — jeho nadání k dobru a zlu*, Praha: Mladá fronta, 1969, s. 94–123.

73 FROMM, *Lidské...*, s. 123.

těžkou rodinnou situací takového dítěte? Fromm upozorňuje, že „odpovědnost není nic jiného než etický postulát a často jen zdůvodnění touhy autorit potrestat ho“.⁷⁴ Pokud si pod autoritou představíme sociální pracovníci, mohli bychom ji s Frommem nabádat k opatrnosti při práci s idejí individuální odpovědnosti klienta za jeho život a při morálním odsuzování těch, co selhali.

Pro kritickou sociální práci může být užitečná reflexe determinovanosti klientů těžkými situacemi, v nichž se nachází, ale zároveň Fromm není absolutním deterministou, protože věří ve schopnost lidí přetvářet svět. Gestou k tomu je pro něj sebe-uvědomování a úsilí. Na jedné straně by tedy měli být sociální pracovníci opatrní při posuzování klientů jako nezodpovědných, ale na straně druhé by je měli emancipovat k přebírání odpovědnosti za sociální změny. Klienti by se měli stávat hlavními „hrdiny dramatu“⁷⁵. Za cestu k iniciaci změny považuje poznání, které ale nelze oddělit od samotného boje o změnu. Podstatnou by pro sociální pracovníky mohla být i určitá zdravá skepse spojená s výsledkem zplnomocňování klientů. To je třeba chápat jako příležitost nabízenou klientům. Je třeba v něj věřit, ale zároveň je nutné smířit se s tím, že ne každý klient může být zplnomocněn.

JAK SE FROMM STAVÍ K INICIACI SPOLEČENSKÉ ZMĚNY

Jak jsme avizovali v Úvodu našeho článku, zastáváme názor, že pochopit Frommovo pojetí humanistické etiky nelze bez alespoň stručného představení politicko-filozofické části Frommova díla. Proto alespoň stručně vysvětlíme, jak se Fromm stavěl k otázce sociální změny. Humanistická etika a sociální změna jsou pro Fromma dvě strany téže mince, které patří neoddělitelně k sobě. Ostatně podobně lze charakterizovat i vztah kritické případové práce a strukturální práce v rámci kritické sociální práce.

Fromm se možnostem společenské změny věnoval především v dílech *The Sane Society* a prostřednictvím interpretace Marxe v knize *Obraz člověka u Marxe*⁷⁶. Ve druhé jmenované se hlásí k Marxovu odkazu osvobodit člověka od tlaku ekonomických potřeb, emancipaci člověka od odcizení a k jeho obnově vztahu k přírodě. Připomíná, že Marxova kritika kapitalismu se odvíjí z toho, jak kapitalismus udělal z peněz a materiálního zisku hlavní lidskou motivaci. Naopak jeho pojetí socialismu se od primární orientace na materiální zájem odklání a orientuje se na lidskou emancipaci a svobodu. Za cestu k emancipaci člověka považuje tvůrčí, kreativní život. Osvobození člověka spojoval s odstraněním praxe, která ničí lidskou individualitu a zpředměťňuje člověka. Cílem společenské změny pro něj bylo překonat odcizení člověka k jeho zespolečenštění, kdy nejsou lidé zbožím, ale mohou sami participovat na politické a hospodářské demokracii. Zdůrazňuje, že socialismus ale nebyl pro Marxe cílem, nýbrž předpokladem k neodcizenému naplnění života a lásky. „Cílem socialismu bylo takové přetvoření společnosti, které by vytvořilo základy pro skutečný návrat člověka k sobě samému, aniž se objeví autoritářské síly, omezující a ochuzující lidského ducha.“⁷⁷

74 FROMM, *Lidské...*, s. 123.

75 FROMM, *Umění naslouchat*, s. 41.

76 Erich FROMM, *Obraz člověka u Marxe*, Brno: L. Marek, 2004.

77 FROMM, *Obraz...*, s. 32.

V *The Sane Society* Fromm na Marxe navazuje, když za cestu ke zdravé společnosti považuje humanistický komunitární socialismus. Zdravá společnost pro něj musí naplňovat podmínku, že žádný člověk není účelem pro druhého člověka. Naopak účelem musí být člověk vždy sám sobě a veškerá politická a ekonomická činnost musí být podřízena jeho růstu. Praktickými znaky takové společnosti jsou v ekonomické oblasti odklon od koloniálního vykořisťování, mezinárodní spolupráce a plánování, na národních úrovních decentralizace (citlivě kombinovaná s centralizací) spolupřehodování zaměstnaných při výrobě. V politické oblasti by měla být postavena na organizaci malých skupin, které budou uvnitř i mezi sebou vzájemně (prostřednictvím dolní komory) fungovat na principech demokracie. V sociální oblasti je nutné garantovat takové příjmy všech, které zajistí důstojnou lidskou existenci. Rovnost příjmů odmítá, ale zároveň nepovažuje za žádoucí ani velké příjmové nerovnosti. Ty se totiž posléze proměňují v kvalitativní rozdíly ve způsobu, jakým lidé prožívají svůj život, a mohou vést k tomu, že jedni užívají jejich kapitál k tomu, aby donutili druhé přijmout nespravedlivé pracovní podmínky.

Uvedené představy Fromma o možných společenských změnách mohou být využitelné v kritických, alternativních, transformativních či tzv. radikálních modelech komunitní práce orientovaných na podporu komunitních iniciativ s cílem dosažení strukturálních změn, zmírňování nerovností s důrazem na rozdělování zdrojů a moci, emancipaci a participaci všech členů komunity na moci (více viz např. Lane⁷⁸, Mayo⁷⁹, Gojová⁸⁰). Komunitární socialismus má blízko ke komunitnímu organizování, které je zaměřeno na aktivizaci členů a členek komunity, kteří formulují své potřeby a společně hledají způsoby, jak s využitím materiálních, personálních a dalších zdrojů tyto potřeby uspokojit (Staub-Bernasconi, 2009). Právě komunitní organizování je podle Chytila (2007) jediným způsobem komunitní práce, který má do budoucna potenciál přežít (ve smyslu „probouzení smyslu komunity“), protože reaguje na nástup neoliberalismu (upřednostňuje obecné blaho před orientací na zisk).

ZÁVĚR

Pro českou kritickou sociální práci je typické, že čerpá spíše ze zahraničních kapacit přímo z oboru sociální práce. Naopak příliš nevytváří vlastní teorie inspirované díly autorek a autorů kritické teorie. To vnímáme jako nešťastné, protože tak přichází o potenciál adaptovat kritické teorie přímo na jedinečné podmínky české společnosti. Četbu Ericha Fromma vnímáme jako velmi plodný prostředek pro konstrukci praktických teorií, a to z hlediska vlastního sebe-pojetí sociálních pracovníků a pracovníků

78 Mary LANE, Community Development and Postmodernism of Resistance, in: *Transforming Social Work Practice. Postmodern Critical Perspective*, ed. Bob PEASE — Jan FOOK, London: Routledge, 1999, s. 135–149.

79 Margarita MAYO, CommunityWork, in: *Critical Practice in Social Work (Second Edition)*, ed. Robert ADAMS — Lena DOMINELLI — Malcolm PAYNE, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York: Palgrave Macmillan, 2009, s. 125–136.

80 Alice GOJOVÁ, Práce s komunitou, in: *Encyklopedie sociální práce*, ed. Oldřich MATOUŠEK a kol., Praha: Portál, 2013, s. 309–312.

i při tvorbě vztahu s klienty. Fromm může být díky jeho humanistické etice nápo-
mocný při volbách způsobů práce s individuálním klientem — tedy v tom, co by šlo
označit terminologií Jan Fook jako kritickou případovou práci (*critical casework*)⁸¹. Zá-
roveň může jeho teorie zdravé společnosti sloužit vedle dalších klasiků radikální ko-
munitní práce Antonia Gramsciho, Paula Freireho či Augusta Boala jako inspirativní
zdroj pro iniciaci společenské změny. I té jsme se stručně věnovali zejména na konci
tohoto textu, ale pojali jsme ji pouze jako stručné představení přesahů humanistické
etiky Fromma do kontextu sociálních struktur. Výše představené možnosti využití
teorie Ericha Fromma jsou jen zlomkem jeho skutečného potenciálu pro kritickou
sociální práci. Zároveň je třeba zdůraznit, že popsaná inspirace nemusí být nutně li-
mitována pouze pro kritickou sociální práci.

SEZNAM ZDROJŮ

- June ALLAN, Linda BRISKMAN, Bob PEASE, *Critical Social Work. Theories and Practices for a Socially Just World*, Crows Nest, NSW: Allen a Unwin, 2009. ISBN: 1742370926.
- Václav BĚLOHRADSKÝ, *Společnost nevolnosti*, Praha: SLON, 2014. ISBN: 978-80-7419-167-1.
- Burkhard BIERHOFF, *Erich Fromm. Analytische Sozialpsychologie und visionäre Gesellschaftskritik*, Wiesbaden: Westdeutscher, Verlag GmbH, 1993. ISBN: 9783531122656.
- James BOMAN, *Critical Theory*, in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2005, (on-line), dostupné na: <https://plato.stanford.edu/entries/critical-theory/>
- Lena DOMINELLI, *Feminist Social Work Theory and Practice*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave, 2002. ISBN: 0-333-77154-0.
- Kieran DURKIN, *The Radical Humanism of Erich Fromm*, New York: Palgrave Macmillan, 2014. ISBN: 1137436395.
- Christopher DOWRICK, *Strange Meeting: Marxism, Psychoanalysis and Social Work*, *The British Journal of Social Work* 13/1983.
- Martin ĎURĎOVIČ, *Kruh sociologické racionality: pozice e sociologa v hermeneutické perspektivě*, *Sociologický časopis* 1/2017.
- Ian FERGUSON, 'Another Social Work is Possible!' *Reclaiming the Radical Tradition*, in: *Theories and Methods of Social Work*, ed. Vesna LESKOŠEK, Ljubljana: Faculty of Social Work, University of Ljubljana, 2009. ISBN: 978-961-6569-28-6.
- Jan FOOK, *Radical Casework: A Theory of Practice*, Sydney: Allen & Unwin, 1993. ISBN: 1863732810.
- Jan FOOK, *Social Work. Critical Theory and Practice*, London, Thousand Oaks, New Delphi: SAGE Publications, 2002. ISBN: 0761972501.
- Michel FOUCAULT, *Myšlení vnějšku*, Praha: Herrmann & synové, 2003. ISBN: 80-239-2454-0.
- Michel FOUCAULT, *Zrození biopolitiky. Kurz na Collège de France (1978-1979)* (ed. Michel Senellart), Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2009. ISBN: 978-80-7325-181-9.
- Paolo FREIRE, *Pedagogy of the Oppressed (30th anniversary edition)*, New York, London: Continuum, 2005. ISBN: 9780826412768.
- Erich FROMM, *Člověk a psychoanalýza*, Praha: Svoboda, 1967.
- Erich FROMM, *Lidské srdce — jeho nadání k dobru a zlu*, Praha: Mladá fronta, 1969.
- Erich FROMM, *Mít nebo být?*, Praha: Naše vojsko, 1992. ISBN: 80-206-0181-3.
- Erich FROMM, *Obraz člověka u Marxe*, Brno: L. Marek, 2004. ISBN: 80-86263-53-3.

81 FOOK, *Radical...*

- Erich FROMM, *The Sane Society*, London: Routledge, 2008. ISBN: 978-0-415-27098-4.
- Erich FROMM, *Umění milovat*, Praha: Orbis, 1966.
- Erich FROMM, *Umění být*, Praha: Naše vojsko, 1994. ISBN: 978-80-262-1105-1.
- Erich FROMM, *Umění naslouchat*, Praha: Aurora, 2000. ISBN: 978-80-85974-85-0.
- Alice GOJOVÁ, Práce s komunitou, in: *Encyklopedie sociální práce*, ed. Oldřich MATOUŠEK a kol., Praha: Portál, 2013. ISBN: 978-80-262-0366-7.
- Alice GOJOVÁ, Teoreticky ke konceptům zplnomocnění a participace v sociální práci, in: *Participativní přístupy v sociální práci* (I. díl), ed. Monika BJELONČÍKOVÁ — Kateřina GLUMBÍKOVÁ — Alice GOJOVÁ — Vendula GOJOVÁ, Ostrava: Ostravská univerzita, 2015. ISBN: 978-80-7464-851-9.
- Benny GOODMAN, Erich Fromm: A Sane Society? Mental Health in an Insane World, *Nurse Education Today* 33/2013.
- Lada HAJDÍKOVÁ, „Stojíme na jejich straně“: *Kritická sociální práce s lidmi bez domova v České republice (diplomová práce)*, Brno: FSS MU, 2016.
- David HARVEY, *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005. ISBN: 0199283273.
- Karen HEALY, Reinventing Critical Social Work: Challenges from Practice, Context and Postmodernism, *Critical Social Work* 1/ 2001 (on-line), dostupné na: <http://www1.uwindsor.ca/criticalsocialwork/reinventing-critical-social-work-challenges-from-practice-context-and-postmodernism>
- Karen HEALY, *Social Work Theories in Context. Creating Frameworks for Practice*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2005. ISBN: 978-1403916228.
- IFSW, Global Social Work Statement of Ethical Principles (on-line), dostupné na: <https://www.ifsw.org/global-social-work-statement-of-ethical-principles/>
- Radka JANEBOVÁ, *Kritická sociální práce*, Hradec Králové: Gaudeamus, 2020. ISBN: 978-80-7435-413-7.
- Milan JANČO, *Konfrontace pracovníka se zem ve vybraných oblastech sociální práce (diplomová práce)*, Praha: FF UK, 2013.
- Miroslav KAPPL, *Úvod do teorie a metod sociální práce s komunitou*, Hradec Králové: Gaudeamus, 2014. ISBN: 978-80-7435-401-4.
- Jan KELLER, *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*, Praha: SLON, 2010. ISBN: 978-80-7419-031-5.
- Karel KOPŘIVA, *Lidský vztah jako součást profese*, Praha: Portál, 1997. ISBN: 80-7178-150-9.
- Mary LANE, Community Development and Postmodernism of Resistance, in: *Transforming Social Work Practice. Postmodern Critical Perspective*, ed. Bob PEASE — Jan FOOK, London: Routledge, 1999. ISBN: 9780415216470.
- Sophie LOEWANSTEIN, Book Review: The Anatomy of Human Destructiveness, *Social Casework* 9/1975.
- Margarita MAYO, Community Work, in: *Critical Practice in Social Work* (Second Edition), ed. Robert ADAMS — Lena DOMINELLI — Malcolm PAYNE, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York: Palgrave Macmillan, 2009. ISBN: 978-0230218635.
- Brian MARTIN, Activism, Social and Political, in: *Encyclopedia of Activism and Social Justice*, ed. Garry ANDERSON — Kathryn G. HERR, Thousand Oaks, CA: Sage, 2007. ISBN: 9781452265650.
- Philip MENDES, Social workers and social action: a case study of the Australian Association of Social Workers' Victorian Branch, *Australian Social Work* 1/2003.
- Bob MULLALY, *The New Structural Social Work*, Ontario: Oxford University Press. 2007. ISBN: 978-0195419061.
- Pavel NAVRÁTIL, P. Reflexivita v posouzení a v sociální práci, in: *Reflexivita v posuzování životní situace klientek a klientů sociální práce*, ed. Pavel NAVRÁTIL — Radka JANEBOVÁ, Hradec Králové: Gaudeamus, 2010. ISBN: 978-80-7435-038-2.
- Kathleen O'DWYER, Can we learn how to love? An Exploration of Erich Fromm's The Art of Loving, *Self and Society. An International Journal for Humanistic Psychology* 2/2011.

- Malcolm PAYNE, *Modern Social Work Theory*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014. ISBN: 978-0190615246.
- Brian RASMUSSEN, Daniel SALHANI, Resurrecting Erich Fromm, *Smith College Studies in Social Work* 2-3/2008.
- Udo RAUCHFLEISCH, *Doprovázení a terapie delikventů*, Brno: Sdružení Podané ruce, Boskovice: Albert, 2000. ISBN: 8085834839.
- Sean ST. JEAN, Lessons from the Late Erich Fromm: Novel Ideas for Social Work Theory and Practice That Were Ahead of Their Time, *Canadian Social Work Review* 2/2016.
- Roger SMITH, *Social Work and Power*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: PALGRAVE MACMILLAN, 2008. ISBN: 9781403991249.
- Gregory R. SMULEWICZ-ZUCKER, The Relevance of Fromm's Concept of the Distorted Personality, in: *Reclaiming the Sane Society*, ed. Seyed Javad MIRI — Robert LAKE — Tricia M. KRESS, Rotterdam: Sense, 2014. ISBN: 978-9462096059.
- Jiří ŠIMEK, Etika sociální práce s klienty se zdravotním postižením, in: *Sociální práce s osobami se zdravotním postižením*, ed. Adéla MOJŽÍŠOVÁ, České Budějovice: ZSV JU, 2019. ISBN: 978-80-7394-738-5.
- Jerry TEW, Understanding Power and Powerlessness: Towards a Framework for Emancipatory Practice in Social Work, *Journal of Social Work* 1/2006.
- Paul TILLICH, Erich Fromm's The Sane Society, *Pastoral Psychology*, 6/1955.
- Ivan ÚLEHLA, *Umění pomáhat*. Praha: SLON, 1999. ISBN: 80-85850-69-6.
- Loïc WACQUANT, *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham and London, Duke University Press, 2009. ISBN: 978-0-8223-4422-3.
- Richard WALSCH-BOWERS, Psychology's Potential for Reconciliation with Spiritual and Religious Traditions. Caveats and Recommendations for Social Workers, *Critical Social Work* 1/2006 (on-line), dostupné na: <https://ojs.uwindsor.ca/index.php/csw/article/view/5779/4718>
- Lawrence WILDE, *Erich Fromm and the Quest for Solidarity*, New York: Palgrave Macmillan, 2004. ISBN: 978-1349731138.

Radka Janebová

Institute of Social Work, Philosophical Faculty (Ústav sociální práce, Filozofická fakulta)
 University Hradec Králové (Univerzita Hradec Králové)
 Rokitanského 62, 50003 Hradec Králové
 ORCID ID: 0000-0001-8377-9678
 radka.janebova@uhk.cz

Daniel Štěpánek

Institute of Social Work, Philosophical Faculty (Ústav sociální práce, Filozofická fakulta)
 University Hradec Králové (Univerzita Hradec Králové)
 Rokitanského 62, 50003 Hradec Králové
 ORCID ID: 0000-0003-2942-929
 daniel.stepanek@uhk.cz